

FEUERBACH'IN ANTROPOLOJİK ATEİZMİ ve TEİSTİK AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Araş.Gör. Ferhat AKDEMİR*

ÖZET

Makalenin konusu, çağdaş ateizmin fikir babalarından Alman filozof Ludwig Feuerbach'ın antropolojik ateizmidir. Amacı ise, bu ateizmin teistik açıdan bir değerlendirmesini yapmak ve tutarlılık düzeyini tesbit etmektir.

Ludwig Feuerbach'a göre, teizim bir yanılısamadır. İnsan ulaşmak isteyip de ulaşamadığı nitelikleri hayali bir varlığa atfetmektedir. Ve farkına varmadan bu varlığı tanrı konumuna yükseltmektedir. Yani din insanın kendisine tapınmasından başka bir şey değildir.

'Bağımlılık', 'bencillik', 'arzu etme' ve 'mutlu olmayı isteme' gibi duygu ve güdüler insan psikolojisinin temel duygu ve güdüleridir. Feuerbach'a göre, dinin kaynağı da bu duygu ve güdülerdir. Ayrıca Feuerbach'a göre, din insanlığın çocukluk rüyasıdır ve insanlık, medeniyet ve kültür düzeyi geliştikçe bu gerçeğin farkına varacaktır.

Dinde insan kendisine ait değerleri bir başka varlığa verdiği için kendisini ihmal eder; unuttur. dolayısıyla dindarlık insanı kendi doğasına yabancılaştırır. Din insanın karşısına 'olanaksız bir mükemmel' koyarak, onu kendi doğasından vazgeçirmekte, insanı kendi öz varlığına karşı yabancılaştırmaktadır.

Biz bu makalede, yukarıdaki şekilde özetlenebilecek olan L. Feuerbach'ın görüşlerini eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutarak, Tanrı inancının bir yanılısama olamayacağını izah etmeye çalıştık.

Yazıları ve düşünceleri ile Richard Wagner, Friedrich Nietzsche ve Karl Marx gibi bir çok düşünür ve felsefecinin Tanrı'ya ilişkin tutum ve tavırlarını belirlemede etkili olan Feuerbach¹ öğrenimine tanrıbilimle başlamış, inançlarının sarsılmaya başlaması üzerine felsefeye geçmiştir. Başlangıçta Hegel'den ciddi anlamda etkilenmiş ve ilk yazılarında Hegel'e açık bir bağlılık göstermiş olan Feuerbach zamanla Hegel'den de koparak, kendi felsefi sistemini kurmaya çalışmıştır. Bu kişisel serüvenin neticesinde Feuerbach², entelektüel

* Ondokuz Mayıs Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

¹ Hans Küng, *Does God Exist: an Answer for Today*, London: SCM Press, 1991, s. 216.

² Feuerbach'ın gerek hayatı gerekse genel felsefesi hakkında geniş bilgi için bkz.: Von A. Harvey, 'Ludwig Feuerbach' *The Encyclopedia of Religion*, Macmillan

gelişimini ve ulaştığı ateistik düşünceyi kısmen A. Comte'un üç hal kanununa benzer tarzda,³ aşağıdaki şu sözler ile ifade eder: "İlk düşüncem Tanrı oldu, ikincisi akıl, üçüncü ve son düşüncem ise insandı."⁴ Feuerbach'ın gelişiminin ilk evresi "Tanrı" merkezli idi. Bu dönemde o, iyi bir teist, hatta iyi bir Hıristiyan idi. Doğduğunda katolik olarak vaftiz edilmiş ve iyi bir protestan olarak yetiştirilmişti.⁵ 20 yaşına kadar Heidelberg'de teoloji okumuş, daha sonraları dar kafalı ve düşünme yeteneğinden mahrum bulunduğu Protestan ortodoksisinden sıkılarak, Berlin'de Erlangen Üniversitesi'nde Hegel'den ciddi anlamda etkilenmiş ve Feuerbach'ın da Hegel'e bakış açısını belirleyecek olan Karl Daub'un derslerini takip etmeye karar vermişti.⁶

İyi bir teist teolog olan Feuerbach işte bu dersler neticesinde ciddi bir dönüşüm yaşayarak Hegelyan bir filozof olur ve düşünce dünyasının merkezine bu sefer "akıl"ı alır.⁷ Felsefe ve teoloji arasındaki gidip gelmelerden sonra Karl Daub'un dersleri neticesinde, Hegel felsefesinden öylesine etkilenmiştir ki; 1840'ın ilk yıllarında Sol Hegelciliğin Almanya'daki teorik lideri bile olur.⁸ Bu dersler sonucunda geçirdiği zihinsel değişimi ve vardığı sonucu Feuerbach aşağıdaki şu sözler ile açıklar: "Artık yapmam ve istemem gereken şeyi biliyorum: Yapmam gereken şey teoloji değil felsefe, boş ve anlamsız sözler söylemek değil anlamaya çalışmak ve anlamak, inanmak değil düşünmek."⁹

Ancak, daha sonraları Hegel'in idealistik panteizmine de çeşitli eleştiriler yönelterek materyalistik ve antropolojik bir ateizme geçmiştir.¹⁰ Bulunduğu bu konum itibarıyla Feuerbach'ın durumu materyalistik, naturalistik ve anti-Hegelyan bir mahiyet arz etmektedir.¹¹ İnsanların kendi varlıkları, yaşadıkları dünya ve içinde buldukları zaman dilimi üzerinde yeniden yoğunlaşabilmeleri için Hegel'in bu dünya ile öte dünya arasındaki ayrımı sadece zihinsel planda

Publishing Company, Newyork, 1987, s. 317, 318; Marx Wartofsky, *Feuerbach*, Cambridge University, Cambridge, 1978; Küng, *a.g.e.*, 191-216, Patrick Masterson, *Atheism and Alienation*, Penguin Books, Middlesex, 1973, s. 70-84.

³ Feuerbach'ın entelektüel gelişim süreci ile A. Comte'un üç hal kanunu arasındaki benzerlikler hakkındaki bilgi için bkz. Friedrich Albert Lang, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, çev. Ahmet Arslan, İzmir: Ticaret Matbaacılık, 1982, c. II, s. 80, 81.

⁴ Küng, *a.g.e.*, s. 192.

⁵ Küng, *a.g.e.*, s. 192.

⁶ Wartofsky, *a.g.e.*, s. 17.

⁷ Küng, *a.g.e.*, s. 192.

⁸ Wartofsky, *a.g.e.*, s. 18.

⁹ Küng, *a.g.e.*, s. 193.

¹⁰ Wilhelm Weischedel, *Felsefenin Arka Merdiveni*, çev. Sedat Umran, İstanbul: İz Yayıncılık, 1990, s. 336.

¹¹ John A. Mourant, *Readings in The Philosophy of Religion*, Newyork: Thomas Y. Crowell Company, 1956, s. 29.

kaldırmasını yetersiz bulur ve bu ayrımın hem düşünce planında, hem de realite planında ortadan kaldırılmasının gerektiğini ileri sürer.¹²

Teoloji ile felsefe arasında tercihini felsefeden yana kullanan Feuerbach, felsefeyi de insan için düşünmüş ve Tanrı için felsefe yapma anlayışını (yani bir ölçüde kelamı) reddetmiştir. Tanrı ve din düşüncesinin kaynağını insanda bulduğunu iddia eden ve bütün tanrısal alanı, tüm kapsamı ile insana indirgeyen Feuerbach, tüm teolojinin gizeminin ve esrarının da, antropoloji, yani insan-bilim olduğunu ileri sürmüştür.¹³ Hatta o, *The Essence of Christianity*'nin ilk baskısının önsözünde, ilahiyatı *psikolojik bir patoloji* olarak değerlendirdiğini söyler.¹⁴ 1843 yılında kaleme almış olduğu *Geleceğin Felsefesinin İlkeleri*'ne yeniçağın önündeki görevin Tanrı'nın gerçekleştirilmesi ve insanileştirilmesi, teolojinin antropolojiye dönüştürülmesi ve antropolojinin içinde eritilmesi olduğunu söyleyerek başlar.¹⁵

İleri sürdüğü bu iddialarla Feuerbach hem düşünce dünyasının üçüncü ve son aşamasına ulaşmış ve bu dünyanın merkezine *insanı* almış olur, hem de Hegelyan bir felsefeden *ateist bir felsefeye* geçmiş olur.¹⁶

Feuerbach bütün insanlık tarihi boyunca dinsiz ve Tanrısız bir toplumla karşılaşılmasını *antropolojik bakış açısı* ile izah etmeye çalışmaktadır.¹⁷ Bu bakış açısınca ona göre, insan dinin hem başlangıcı, hem merkezi, hem de sonudur. Din ise, insanın kendisine tapınmasıdır.¹⁸ İnsan kendisinde görmeyi istediği, fakat bir türlü görmeyi başaramadığı nitelikleri hayâlî bir varlığa atfetmektedir ve farkına varmadan da bu varlığı Tanrı konumuna yükseltmektedir. Yani, insanın Tanrı diye taptığı şey, ulaşmak isteyip de bir türlü ulaşamadığı yüceltilmiş sıfatlardan başka bir şey değildir. Bu anlamda insan Tanrı'ya değil *idealize edilmiş benine* tapmaktadır.¹⁹ Feuerbach bağımsız mevcudiyetini sürdüren bir Tanrı'nın olmadığını iddia etmektedir. "Tanrı, en doğrusu, sadece tasavvurda, hayâl gücünde var olan bir şeydir, ama realitede hiçbir şey değildir."²⁰ Feuerbach'ın görüşlerini açacak olursak o bu noktada özelde Hıristiyanlık ve genelde de bütün dinler için şöyle söylemektedir:

Din, en azından Hıristiyanlık dini, insanın kendisi ile kurduğu bir ilişkidir. Daha doğru bir deyişle, insanın kendi doğası ile kurmuş olduğu bir ilişkidir. Fakat kurulan bu ilişki genellikle insan doğasından

¹² Küng, *a.g.e.*, s. 193.

¹³ Feuerbach, *Geleceğin Felsefesinin İlkeleri*, s. 61, Krş. Küng, *a.g.e.*, s. 201, 203.

¹⁴ Feuerbach, *Das Wesen des Christentums*, Akademie-Verlag, 1956, 1841'deki baskıya önsöz, s. 5; Tresmontant, C., 'Gelişen Kozmolojide Ateizmin Meseleleri', çev. Hayrani Altıntaş, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.XXVII, Ankara, 1986, s. 57(den naklen)

¹⁵ Feuerbach, *Geleceğin Felsefesinin İlkeleri*, s. 77.

¹⁶ Küng, *a.g.e.*, s. 193.

¹⁷ Weischedel, *a.g.e.*, s. 338.

¹⁸ Feuerbach, *The Essence of Christianity*, s. 5.

¹⁹ Küng, *a.g.e.*, s. 202.

²⁰ Feuerbach, *The Essence of Christianity*, s. 14.

farklı ve ayrı bir şeymiş gibi görünür. İlahi Varlık (Tanrı) insan varlığından, temizlenmiş, arındırılmış insan tabiatından başka bir şey değildir. Tanrı'nın bütün sıfatları da aslında insanın niteliklerinden başka bir şey değildir.²¹

Bu anlamda Tanrı, insanın kendisine ait temel niteliklerinden başka bir şey değildir ve bu yüzden Tanrı'nın niteliklerini/sıfatlarını çözümlenmeden ve bu niteliklerin gerçek-dışılığına ispat etmeden Tanrı'nın objektif varlığının gerçek-dışılığına ispat edemeyiz. Bu nedenledir ki Feuerbach'a göre, gerçek ateist Tanrı'nın varlığını inkar eden değil, ona atfedilen niteliklerin gerçek-dışılığına iddia ve ispat edendir.²²

Feuerbach, tıpkı Hegel gibi, görüşünü tarih aracılığı ile ifade eder. O ilkel çok tanrıcılıktan başlayarak Musevilik ve Hıristiyanlık gibi daha gelişmiş tek tanrılı dinlere dek uzanan tarihsel bir ilerlemeyi tasvir eder. Ona göre, içsel bir inanç tecrübesi ve bireyle Tanrı arasında kurulan doğrudan ilişki üzerindeki vurgusuyla Protestanlık, daha gelişmiş dinlerin adeta puta taparcasına Tanrı diye taptıkları varlığın insan olduğunun farkına varmanın çok yakınına gelmiştir.²³ "Protestanlık artık, katoliklik gibi, Tanrı'nın *kendi kendine ve kendisi için* ne olduğu ile değil, daha çok *insanlar için* ne olduğu ile ilgilenmektedir; bu yüzden onun, katoliklik gibi spekülasyon ya da düşünsel/istiğraki eğilimleri yoktur, o artık teoloji değildir; özünde sadece *İsabilimdir* yani, *dinsel antropojidir*."²⁴ Bununla birlikte Feuerbach yine de, dinin tam bir gizemsizleştirilmesi yoluyla insanın yabancılaşmış yetilerini kendine yeniden tam olarak maledebileceğine ve ihtiyaçlarının salt yanılısama içeren bir tür tatminden çok, gerçek bir tatmin üzerine odaklaşabileceğine inanmaktadır.²⁵

Feuerbach'a göre, Tanrı'yı ona izafe edilen sıfatlar belirler. Suje (Tanrı), sadece ona atfedilen sıfatların birleştirilmiş bir şeklidir.²⁶ Kendisine sıfatların atfedildiği varlığın sıfatlardan bağımsız objektif bir gerçekliği yoktur. Bu yüzden sıfatların inkarı bir anlamda o sıfatların atfedildiği varlığın da inkarıdır.²⁷ Örneğin, insanı insana ait niteliklerden soyutladığımız zaman geriye kalan şey nedir? Hiçbir şey. Genel yaşam dilinde bile Tanrı'ya yüklenen *mutlak ilim*, *mutlak sevgi* ve *mutlak güç* gibi ilahi sıfatlar tanrısal varlığın özünü oluştururlar. Bu sıfatları ondan aldığımızda ise geriye hiçbir şey kalmaz. Feuerbach'a göre, biz Tanrı adını verdiğimiz varlığı *ideal ahlak*, *mutlak akıl* ve *yüce sevgi* gibi sıfatlar ile nitelendirirken farkında olmadan Tanrı'yı değil, bu

²¹ Feuerbach, *The Essence of Christianity*, s. 14.

²² Mourant, *a.g.e.*, s. 29.

²³ David West, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, çev. Ahmet Cevizci, İstanbul: Paradigma Yayınları, 1998, s. 68.

²⁴ Feuerbach, *Geleceğin Felsefesinin İlkeleri*, s. 77.

²⁵ West, *a.g.e.*, s. 68, 69.

²⁶ Feuerbach, *The Essence of Christianity*, s. 14,19.

²⁷ Feuerbach, *The Essence of Christianity*, s. 14,19.

sıfatları yüceltiyor ve onları Tanrı konumuna oturtuyoruz. Yani biz, Tanrı'ya değil, farkında olmadan insanın yüceltmiş ve arındırılmış doğasının bu niteliklerine tapıyoruz. “Aslında”, diyor Feuerbach, “Tanrı, mutlak akıl, ahlak ve sevgi değil; mutlak akıl, ahlak ve sevgi, Tanrı'dır.”²⁸

Felsefesinin merkezine “insan”ı koyan Feuerbach'a göre, Tanrı kavramı insanın kendisini dışa yansıtmasından başka bir şey değildir. Bu demektir ki, Tanrı kutsal kitaplarda ifade edildiği gibi insanı kendi suretinde yaratmış olmayıp, insan Tanrı'yı yücelterek kendi biçiminde tasavvur etmiştir. Mutlak olan Tanrı değil insandır; çünkü, Tanrı bilgisi insan bilgisinden ibarettir. Dinde insan Tanrı'ya inanmakla kendine ait değerleri bir başka varlığa verdiği için kendini inkar eder; dolayısıyla, dindarlık insanı kendisine *yabancılaştırır*.²⁹ Feuerbach bu yaklaşımı ile Tanrı'yı insanın gerçekleşmeyen ideallerinin bir başka varlık alanına yansıtması biçiminde değerlendirmektedir. Buna göre Tanrı esasen insan bilincinin sıfatları olup, dünyada tam anlamıyla gerçekleşmeyen, fakat insanın ideallerini ve doğasını teşkil eden iyilik, adalet, hikmet ve aşk gibi kavramların bir başka dünyaya yansıtılarak ve bu ideallerin kendisinde gerçekleşebildiği bir tanrısal alan hayâl edilerek oluşturulmuş bir kavramdır. Böylece insanın ideali hayâlî bir biçimde Tanrı'ya yansıtılmış olmaktadır. İnsan kendisini incelese, Feuerbach'a göre, aslında Tanrı'yı idrak etmenin kendisini idrak etmekten başka bir şey olmadığını görecektir.

Tanrı'nın sıfatları insanın kendisine ait en gerekli ve en zorunlu niteliklerinden başka bir şey değildir ve bir kişi ne ise, tanrısı da odur.³⁰ Mesela, bir Yunanlıyı standart bir Yunanlı niteliklerinden soyutladığımız zaman onu kendi varlığından soyutlamış olduğumuz gibi, onun tanrısını da standart bir Yunanlı özelliklerinden soyutladığımız zaman kendi varlığından koparmış oluruz. Bir Yunanlıya, Yunanlılık nitelik olarak ne kadar gerekli ise, onun tanrısı için de Yunanlılık aynı oranda gereklidir. Yani kısacası, bir kişinin inandığı Tanrı'nın tabiatı, o kişinin doğası ile bir ve aynıdır.³¹ Feuerbach'a göre, insanlığın ortaya koyduğu kültür ve medeniyetin gelişmesi ile aynı paralelde, onun Tanrı ve din hakkındaki tasavvurları da gelişmiştir.³² İnsanın vahşilik ve yabânilik dönemlerinden medeniyet dönemine geçtiğinin görülmesi ve insana neyin yakıştığı ve yakışmadığının anlaşılması ile birlikte, aynı zamanda Tanrı'ya da neyin yakışıp-yakışmadığının ayrımı doğmuş oldu. Feuerbach Antik Yunan tarihinden örnek getirerek bu konuda şöyle der:

Daha sonraları gelişip medenileşen Yunan sanatçıları, sukûnet, sessizlik, ağırbaşlılık ve soğukkanlılık fikrinin ruhsal ihtişamını ilk defa tanrı heykellerinde somutlaştırdılar. Niçin Yunanlı sanatçılar kötü olarak kabul ettikleri değil de sadece iyi olarak kabul ettikleri

²⁸ Küng, *a.g.e.*, s. 203.

²⁹ Küng, *a.g.e.*, s. 129.

³⁰ Feuerbach, *The Essence of Christianity*, s. 19.

³¹ Feuerbach, *The Essence of Christianity*, s. 20.

³² Feuerbach, *The Essence of Christianity*, s. 19.

yüklemleri Tanrı'ya yüklediler? Çünkü bu sanatçılar gelişen kültür ve medeniyet düzeylerine paralel olarak iyi-kötü, güzel-çirkin gibi ayırmalara varmışlar ve hoş olmayan, kendilerine de yakıştıra-madıkları sıfatları tanrılarına bir yüklem olarak atfetmemişlerdir.³³

İnsana göre Tanrı, kendi kendine varolmuş olan en yüce varlıktır. İnsan ondan daha yücesini ve mükemmelini tasavvur edemez. Mükemmellik yüklemi ile tanrılık öznesi arasında çok yakın bir ilişki vardır. Ancak her varlık veya her canlı, yücelik ve mükemmellik kriterini kendi anlayışına göre belirler. Bu konuda Feuerbach kuş örneğini vererek şöyle der:

Eğer, Tanrı kuşa göre bir nesne olsaydı, muhtemelen o, kanatlanmış bir varlık olurdu. Çünkü bir kuş kanatlı olma durumundan daha yüksek, daha mükemmel hiçbir şey tasavvur edemez. Çünkü kuşa göre, en yüksek tabiat kuş tabiatıdır.³⁴

Yine Feuerbach'a göre, kendi kendine varolmuş olan ve kendisinden daha yücesi düşünilemeyen İlahi Varlık, ancak insana ait nitelikler ile kurulan analogiler aracılığıyla bilinebiliyorsa, ortada kaçınılmaz olarak bir antropomorfizm var demektir.³⁵ Ve yine Tanrı'ya izafe edilen yüklemlerin objektif doğruluğundan şüphe ediyorsak, o yüklemlere sahip olan öznenin (Tanrı'nın) de objektif doğruluğundan şüphe etmeliyiz.³⁶ Eğer yüklemler antropomorfik bir nitelik arz ediyor ise, onların öznesi de antropomorfik bir varlık olma durumundadır. Eğer aşk, iyilik, şahsiyet vb. insan nitelikleri ise ve bu nitelikler Tanrı'ya birer yüklem olarak veriliyorsa, o halde varlığına inandığımız varlık da tamamen insan tarafından tasarlanmış antropomorfik ve kurgusal bir varlıktır.

İnsanın neden daima hayâl gücünün yardımı ile bir Tanrı ve bir tanrısal alan yarattığının cevabını da Feuerbach şu şekilde veriyor:³⁷ Tanrı inancını ortaya çıkaran şey, insanın arzu ve talepleri, istek ve ihtiyaçları, sahip olduğu kudret ve güçleridir. Din, temelde Feuerbach'a göre, insanın kendisini koruma iç güdüsünün ve insanî egoizmin bir ürünüdür. Bu insanî egoizmin ve kendini koruma iç güdüsünün kendisini en açık olarak ortaya çıkardığı duygu biçimi ise, *bağımlılık duygusudur*.³⁸ İnsan kendisini bağımlı gördüğüne Tanrı diye tapmaktadır. Bu, onun için kendisinin yapamadığını yapmaktır. En doğrusu o, insani güçleri sonsuz derece aşan ve bu yüzden insan sınırlılığının ve hiçliğinin gurur kırıcı olduğunu telkin edendir. Ama, insan eğer, bu bağımlılığı dini olarak yorumlamaya kalkışırsa yanılır. Feuerbach'a göre, bizim gerçekten bağlı ve bağımlı olduğumuz şey tabiattan başkası değildir. Yani, hem hayat ve ölüm üzerinde hakim olan dış tabiat, hem de içimizdeki tabiat, bir diğer deyişle

³³ Feuerbach, *The Essence of Christianity*, s. 18.

³⁴ Feuerbach, *The Essence of Christianity*, s. 18.

³⁵ Feuerbach, *The Essence of Christianity*, s. 17.

³⁶ Feuerbach, *The Essence of Christianity*, s. 17,18.

³⁷ Küng, *a.g.e.*, s. 202-204;

³⁸ Weischedel, *a.g.e.*, s. 339; Küng, *a.g.e.*, s. 208.

içgüdülerimiz, arzularımız ve çıkarlarımız bizi sınırlayan ve belirleyen ve bizim kendisine bağlı ve bağımlı olduğumuz temel unsurlardır.³⁹ Feuerbach'a göre, doğa her türlü felsefeden bağımsız olarak vardır, doğa biz insanların üzerinde varlıklarını devam ettirdikleri tek temeldir. Doğanın ve insanların dışında hiçbir realite yoktur ve bizim dini muhayyilemizin icat ettiği üstün varlıklar bizim kendi öz varlığımızın hayâlî yansımasıdır.⁴⁰

Ayrıca o, insanın doğasında bulunan *arzu etmeyi* ve *mutluluk içgüdüsünü* de Tanrı düşüncesini yaratan bir unsur olarak görmektedir.⁴¹ İnsan gerçekte olmayıp da olmasını arzu ettiği şeyi tanrısı haline getirir ya da bu, onun tanrısı olur. Mutluluğuna asla tam olarak ulaşamayan insan, hayâl gücüyle kendisine tam anlamıyla mutlu olan tanrılar yaratır. Ona göre, bir Tanrı, insanın hayâlinde tatmine ulaşmış olan mutluluk iç güdüsüdür.⁴² Diğer bir deyişle, din insanın mutluluk iç güdüsünün kendini hayâl gücünde tatmin etmesidir.⁴³ Bunun içindir ki mutluluğunu bu dünyada arayan Yunanlı, Olympos tanrılarını yarattı. Sürekli yoksun oldukları kudretin rüyasını gören Yahudiler, dünyayı yoktan yaratmış olan ve insana sert buyrukları ile hükmeden güçlü bir tanrı hayâl ettiler, günlük kaygı ve sıkıntılarının yükü altında ezilen ilk Hıristiyanlar, kendilerine kurtuluş elini sevgi ile uzatan bir tanrıyı tasarladılar.⁴⁴ Hz. İsa'nın yeniden dirilişi, insan hayatının ölümden sonra da sürüp gitmesi, hayâtiyetini ve varlığını devam ettirmesi arzusunun dile gelmesi, yapay da olsa bu gereksinmenin karşılanmasıdır. Bundan dolayı eski Yunanlı sonsuzca süren bir yaşamı değil, elden geldiğince uzun ve mutlu bir yaşamı istiyordu. Bu uzun ve mutlu yaşamı da ona Olympos tanrıları sağlıyordu. Bu Yunan tanrılarının karşısında ise, tek olan ve evreni yaratmış olan Musevi tanrısı vardır. Yahudiler kovuşturmaya uğramış ezilmiş bir millet idiler. Onların dileği de güce ve erke ulaşmak idi. İşte Yahudilerin kutsal kitabı olan Eski Ahit'teki Tanrı böyle güçlü bir tanrıdır. Bu millet de her şeyi Tanrı'sı aracılığı ile yerine getirmiş oluyordu. Hıristiyanlık da kovuşturmaya uğramış ve ezilmiş küçük bir insan topluluğu içerisinde çıkmıştır. Bu insanlar kendilerini üzen huzursuzluklardan ve rahatsızlıklardan kurtulmak istiyordu. İşte bütün bu özleyişlerden sonra bir kurtuluş dini olarak Hıristiyanlık doğmuştur.⁴⁵

Kısacası Feuerbach'a göre insanlar her zaman ve her yerde düşlerine ve dileklerine uygun olan tanrılar yaratmıştır. Din, aslında insanın kendisini ve kendi arzularını tanrılaştırmasından başka bir şey değildir.⁴⁶ Feuerbach'a göre,

³⁹ Weischedel, *a.g.e.*, s. 339.

⁴⁰ Friedrich Engels, *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, çev. Sevim Bolelli, Ankara: Sol Yayınları, 1979, s.22.

⁴¹ Weischedel, *a.g.e.*, s. 340.

⁴² Weischedel, *a.g.e.*, s. 340.

⁴³ Gökberk, *a.g.e.*, s. 462.

⁴⁴ Gökberk, *a.g.e.*, s. 462.

⁴⁵ Akarsu, *a.g.e.*, s. 112.

⁴⁶ Akarsu, *a.g.e.*, s. 112.

Tanrı'ya atfedilen bütün nitelikler insanın kendisini anlamasından ortaya çıkmaktadır. Tanrı'nın her şeyi bilişinde insan, sadece her şeyi bilmek isteğini tatmin etmektedir. Tanrı'nın her yerde hâzır ve nâzır oluşunda, insan hiçbir yere bağlı olmayışının arzusunu doyuma ulaştırmak istemektedir. Tanrı'nın ebediliğinde o, sadece zamana bağlı olmayışının isteğini tatmin etmektedir ve buna ilişkin isteğini gerçekleştirmek istemektedir.⁴⁷ Yine Feuerbach'a göre Tanrı düşüncesi insânî düşkünlüklerimizin karşısına olanaksız bir mükemmel koyarak bizi kendi doğamızdan vazgeçirmektedir. Bu nedenle Tanrı sonsuz, insan geçici idi, Tanrı her şeye kadir insan ise zayıf, Tanrı kutsal insan ise günahkar idi.⁴⁸

Nerede ve hangisi olursa olsun Feuerbach'a göre din, insanlığın *çocukluk rüyasıdır*.⁴⁹ Ona göre, insanlık er veya geç bu rüyadan uyanacak, mutluluğu ve huzuru gök yüzünde değil yeryüzünde, Tanrı'da değil bilimde, inanmada değil bilimde arayacaktır. Ve kendi benliğine, kendi varlığına dönecek ve iç dünyasının zenginliklerini keşfederek, kendisini gerçekleştirmenin yollarını arayacaktır. İşte bu anlamdaki ateizm de, Feuerbach'a göre, gerçek ve doğru hümanizm olacak, bu hümanizm de insanlığın yeni dini olacaktır.⁵⁰

Feuerbach Tanrı düşüncesinin ve inancının kaynağı konusundaki iddialarını daha da ileriye götürerek bütün Tanrı inancının kaynağını kişinin kendisini onaylaması ve hayata karşı *evet* demesi anlamındaki *bencillik duygusunda* bulur.⁵¹ Ona göre, insanın mutlu olmak adına gayret sarfetmesi bencil bir faaliyettir. İnsan kendi gücüyle tatmin edemeyeceği aşırı bencilliğini doyuma ulaştırışta kendisine yardımcı olabilecek bir Tanrı'yı kendisi için düşünür. Böylece Feuerbach, insânî bencilliğin dini ve Tanrı'yı var kılan ana unsurlardan biri olduğunu iddia eder.

Peki, Tanrı'nın ve Tanrı düşüncesinin insan üzerindeki olumsuz etkileri nedir? İnsanın giderek artan bir şekilde kendisine yabancılaşması (self-alienation) ve fakirleşmesi (impoverishment)dir.⁵² Feuerbach'a göre Tanrı düşüncesi insânî düşkünlüklerimizin karşısına olanaksız bir mükemmel koyarak bizi kendi doğamızdan vazgeçirmekte, sahip olduğumuz güç ve yeteneklerimizden uzaklaştırmaktadır. Açıkça görülmektedir ki din, Hegel'in zannettiği gibi Tanrı'nın değersizleşmesi ve yabancılaşması değil, insanın kendi öz varlığına karşı yabancılaşması ve fakirleşmesidir.⁵³ Din-yabancılaşma ilişkisini ilk ele alan Feuerbach'a göre insan -Hegel düşüncesinin aksine- kendine yabancılaşmış Tanrı değildir; bilakis, Tanrı kendine yabancılaşmış insandır. Tanrı mutlaklaştırılmış ve insandan yabancılaştırılmış olan insanın

⁴⁷ Weischedel, *a.g.e.*, s. 339.

⁴⁸ Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, çev., Oktay Özel, Hamide Koyukan, Kudret Emiroğlu Ankara: Ayraç Yayınları, 1998, s. 441.

⁴⁹ Gökberk, *a.g.e.*, s. 462.

⁵⁰ Küng, *a.g.e.*, s. 203.

⁵¹ Weischedel, *a.g.e.*, s. 339.

⁵² Küng, *a.g.e.*, s. 202.

⁵³ Küng, *a.g.e.*, s. 202-203.

kendi cevheridir.⁵⁴ İnsan dinsel olduğu oranda insânî niteliklerinden, güç ve yeteneklerinden uzaklaşacak, sahip olduğu zenginliklerden Tanrı adına feragat edecektir. Yani, fakir adamın zengin Tanrısı olacaktır. Tanrı *her şey* olsun derken insan farkında olmaksızın *hiçbir şey* olup çıkacaktır.⁵⁵

Feuerbach'ın din noktasındaki insanı merkeze alan bu görüşünden şu sonuç ortaya çıkmaktadır: İnsanın ve insan çalışmasının nihai hedefi ancak *insan, insanın yetkinleşmesi* ve *insanlık ülküsü* olabilir. İnsan türü ve doğa Tanrı'nın yerini aldığı gibi, insanın oluşum süreci ve kültürün ilerlemesi dinin yerini, insan sevgisi de Tanrı sevgisinin yerini almalıdır. Feuerbach Tanrı dostlarını insan dostu, inananları düşünür, ibadet edenleri çalışan insanlar, öbür dünya adaylarını bu dünyanın öğrencileri, yarı hayvan ve yarı insan olan Hıristiyanları da tam insan yapmak istemektedir.⁵⁶ Feuerbach'a göre onun söyledikleri ve yazdıkları sayesinde "dini bir ihtilal" yapılmış ve Hıristiyanlıktan vazgeçilmiştir; ancak, bundan sonra insan asıl nitelikleri itibariyle insan olabilir. Çünkü o, bununla aslı olmayan bulutlardaki şatolardan vazgeçerek sadece dünyadaki gerçekle, realite ile uğraşmak durumuna gelmiştir. İncil'in yerini bilgi almıştır, İncil'in yerini akıl, dinin ve kilisenin yerini bilim ve bilimsel veriler. Göğün (cennet) yerine yeryüzü (bu dünya), duanın yerine çalışma geçmiştir, cehennem yerini maddi yoksulluk, Hıristiyanın yerini insan almıştır.⁵⁷ Feuerbach'ın insanı ve onun temel sıfatlarını merkeze alarak geliştirdiği ateizmi bu şekilde tanım ve tasvir ettikten sonra bu ateizmin teistik açıdan değerlendirmesine geçebiliriz.

Yaşamının ilk yıllarında Tanrı'ya inandığı halde daha sonraları dini inançlarını yitirerek genelde dine, özelde ise Hıristiyanlığın teolojisine çeşitli eleştiriler yönelten Feuerbach'ın fikirleri, hem din denilen evrensel olgu için, hem de Hıristiyanlık için büyük tehlike oluşturmuştur. O, Hıristiyan teolojisinin ve Hıristiyanlığın Tanrı imajının etkisinde kalarak Tanrı kavramıyla insan doğası arasında bir ilişki kurmuş ve teolojiyi antropolojiye indirgeyerek insanın zihnindeki ve kalbindeki Tanrı inancının yapaylığından söz etmiştir. Onun teolojiyi antropolojiye indirgeyip bütün Tanrı inancının kökenini insanda ve onun arzu ve isteklerinde araması, ciddi ve tutarlı çözümlenmeler yerine, daha çok bir takım ön kabullere ve yanlış genellemelere dayanmaktadır.⁵⁸ Feuerbach'ın felsefesinde dikkatle yapılan, kesin ve net felsefi analizler pek yok gibidir. Onun felsefesi, detaylı ve eleştirel argümanlardan çok, edebi aforizmalardan oluşmaktadır.⁵⁹ Feuerbach, ciddi ve tutarlı çözümlenmelerle ateizmin tutarsızlığını ve yanlışlığını gösterme yerine, vecize kabilinden bir takım

⁵⁴ Aydın, *a.g.e.*, s.215, 216; Gökberk, *a.g.e.*, s. 462, Şahin Uçar, *Tarih Felsefesi Yazıları*, Ankara: Vadi Yayınları, 1994, s.164.

⁵⁵ Feuerbach, *The Essence of Christianity*, s. 26.

⁵⁶ Akarsu, *a.g.e.*, s.112,113.

⁵⁷ Feuerbach, *Geleceğin Felsefesinin İlkeleri*, s. 56.

⁵⁸ Aydın, *a.g.e.*, s.176.

⁵⁹ Masterson, *a.g.e.*, s. 82.

parlak sözlerle metafizik bir problemi psiko-antropolojik bir terminoloji içerisinde çözmeye çalışmaktadır. Ve bunu yaparken de ateizminin objektif temellerini ve dayanaklarını sunmak yerine, hayâli bir Tanrı'nın insan zihnine nasıl yerleştirildiğinin izahını Masterson'un deyimiyle, "polemiğe dayalı bir dil" ile ifade etmeye çalışmaktadır.⁶⁰ Feuerbach, Aydın'ın da ifade ettiği gibi, "bize Tanrı fikrinin bir tür psiko-genesisini sunmaktadır ki, bu savunulabilir bir ateizm için yeterli değildir. İnsan ve insan soyu Feuerbach'ın anlattığı yolla Tanrı fikrine ulaşmış olsa bile bu, böyle bir fikrin ontolojik bir temelden yoksun olduğunu göstermez."⁶¹ Yine Masterson'un ifadelerine müracaat edecek olursak, "Tanrı düşüncesinin psiko-genesisini sunan Feuerbach'ın bu teorisi, teizm yerine ateizmi tercih etmemiz için bize yeterli veri sunmamaktadır."⁶²

Feuerbach'a göre Tanrı kavramsal bir varsayımdan ibaret olup reel bir gerçeklikten yoksun idi. Ona göre, Tanrı insanın arzu ve isteklerinde vücut bulmuş olup, insanın ulaşmak isteyip de ulaşamadığı ideallerinden başka bir şey değil idi ve bir insanın idealleri ne ise, Tanrısı da o idi. Feuerbach, bir kişinin inandığı Tanrı'nın tabiatı ile, o kişinin doğasının bir ve aynı olduğunu da ileri sürüyordu. Belki bu anlayış, yani bir Tanrı inancına sahip canlıların tanrılarını kendi arzu ve istekleri ve kendi doğaları doğrultusunda, kendilerini merkeze alarak antropomorfik bir şekilde kurguladıkları düşüncesi, Aydın'ın da ifade ettiği gibi,⁶³ kimi ilkel ve tarih öncesi toplumlar için doğru olmuş olsa bile, bu anlayışın ve Tanrı'nın insanın ideal sıfatlarından başka bir şey olmadığı şeklindeki görüşün bütün toplumların din ve Tanrı anlayışları için geçerli olduğunu iddia etmek, kanaatimizce, yanlış bir genellemecilik ve basit bir indirgemecilik olsa gerektir. Mesela, İslam'ın gelmeye başladığı M.S. 620'li yıllarda Arabistan'ın çöllerinde yaşayan bir bedevinin ulaşmayı istediği arzu ve ideallerinin yansıması ile Kur'an'ın ortaya koymuş olduğu Tanrı tasavvuru arasındaki uygunluklar tartışmaya açıktır. Feuerbach'ın yansıtma teorisini din ve Tanrı inancının orijini konusunda geçerli bir teori olarak alacak olursak, kanımızca Kur'an-ı Kerim'in ortaya koyduğu Tanrı'nın da, genel nitelemelerle söyleyecek olursak, "bol servet, çok sayıda erkek çocuk ve çok sayıda kadın v.s. sahibi ideal bir Arap şeyhi niteliğinde olması gerekirdi. Çünkü o günkü bir Arap bedevinin ulaşmayı arzuladığı idealler bu sayılanlara sahip olmaktan başka bir şey olmasa gerektir."⁶⁴ Dinler tarihine şöyle kısa bir göz attığımızda bile, genelde bir dinin ve bir Tanrı inancının ortaya çıktığı toplumlarda, o toplumun arzu ve istekleri ile sahip olduğu Tanrı inancı arasında, bırakın bir uyum olmasını çoğu zaman bir uyumsuzluk olduğunu görmek hiç de zor olmayacağı gibi, Kur'an-ı Kerim'in ortaya koyduğu Tanrı tasavvuru ile o günkü sıradan bir

⁶⁰ Masterson, *a.g.e.*, s. 83.

⁶¹ Aydın, *a.g.e.*, s. 176.

⁶² Masterson, *a.g.e.*, s. 83.

⁶³ Aydın, *a.g.e.*, s. 176.

⁶⁴ Aydın, *a.g.e.*, s. 175.

Arabın arzu, istek ve idealleri arasındaki uyumsuzluk da kuşku götürmeyecek şekilde ortadadır.

Ayrıca, Tanrı hakkında konuşurken, onu belirleyen ve tanımlayan sıfatlar hakkında söz ederken, kanaatimizce; bizler insan olarak, -Feuerbach'ın ifade ettiği gibi- kendi arzu ve isteklerimizin idealize edilmiş biçimlerini Tanrı'ya atfederek ve bu şekilde onu var ederek konuşmuyor; aksine, Tanrı hakkında bir bilgi sahibi olabilmek ve onun hakkında konuşabilmek için onu dilimizin sınırlı imkanları içerisine sokuyor, kısacası insani bir dil kullanıyoruz yani, sınırlı da olsa antropomorfik bir dil kullanıyoruz. Ama, Tanrı hakkında konuşurken antropomorfik bir dil kullanıyor ve kimi insansı niteliklerden hareket ederek Tanrı'yı bu nitelikler ile tanımlıyor olmamız, onun ne kurgusal/hayali ne de antropomorfik bir varlık olduğu anlamına gelir; aksine, bu durum, bizim dilimizin onu tanıyabilmek ve tanımlayabilmek için şu an sahip olduğu sınırlı dil imkanlarından daha farklı ve daha geniş bir dil imkanına sahip olmamasındandır. Tanrı hakkında konuşmanın imkanı konusundaki felsefi spekülasyonlar konumuzun dışında kalmakla birlikte, şu durum tesbit edilmelidir ki, insanın dünyayı, insanı ve diğer şeyleri algılamasının, anlamlandırmasının ve anlatmasının yegane aracı dildir.⁶⁵ Yani, insan ancak dilinin imkan ve sınırları içerisine sığdırabildiği şeyleri algılayabilir ve anlatabilir. Bu durumda da insanın Tanrı'yı anlaması, anlamlandırması ve onun hakkında konuşabilmesi için onu bir şekilde dilinin sınırları içerisine sokması gerekmektedir. Bu da ancak antropomorfik bir dilin kullanılması ile mümkün olur. Yani netice olarak şu söylenebilir ki, kendi kendine var olmuş olan ve daha yücesi düşünülmemeyen İlahi Varlık, ancak insana ait nitelikler, yüklemeler ile kurulan analogiler aracılığıyla bilinebiliyor diye, -Feuerbach'ın iddia ettiği gibi- ortada kaçınılmaz olarak antropomorfizmin bulunması, hele hele bu ilahi varlığın kurgusal/hayali bir varlık olması söz konusu olamaz. Aşk, iyilik, şahsiyet v.b. nitelikler insani nitelikler diye, bu nitelikler ile vasfedilen Tanrı'nın da, ne insansı ve antropomorfik, ne de kurgusal ve hayali bir varlık olduğu sonucunu çıkarmak mümkün değildir. Çünkü, insanlar kendilerine ait nitelikleri, yüklemeleri hayali bir varlığa atfederek onu yaratmıyorlar. Aksine insandan farklı ontolojik ve epistemolojik statüye sahip bir varlığı anlayabilmek ve anlatabilmek için belli bir dereceye kadar antropomorfik bir dil kullanıyorlardır.

Ayrıca modern dönem ateizminin Hıristiyanlıkla ve Avrupa'nın son iki, üç yüzyıllık tarihindeki sosyal, siyasal, kültürel ve bilimsel gelişmelerle yakından ilişkili olduğu inkar edilemez bir gerçektir.⁶⁶ Kanaatimizce modern dönemde ateizm konusu ele alınırken genellikle Hıristiyanlığa ve Hıristiyanlığın pratikte temsilcisi olan kilisenin uygulamalarına yönelik tepkiler dile getirilmiş ve sonradan da bu tepkiler ve eleştiriler diğer dinleri de kapsayacak şekilde genelleştirilmiştir. Feuerbach'ın dine ve Tanrı inancına yönelik eleştirileri de işte bu bağlamda incelenmelidir. Özellikle Feuerbach'ın yakından ilgilendiği tek din,

⁶⁵ Turan Koç, *Din Dili*, İstanbul: İz yayıncılık, 1998, s. 7.

⁶⁶ Topaloğlu, *a.g.e.*, s. 138.

Engels'in de ifade ettiği gibi, Hıristiyanlıktır: "Feuerbach'ın ciddi bir biçimde incelediği tek din, tek tanrılık üzerine kurulu olan Hıristiyanlıktır, batının dinidir. O, Hıristiyan tanrısının, fantastik insanın bir imgesi, bir yansıması olduğunu gösteriyor."⁶⁷ Yukarıdaki alıntıdan da anlaşıldığı üzere Feuerbach, büyük bir olasılıkla Hıristiyanlığın teslise ve antropomorfik nitelermelere dayalı Tanrı imajının etkisinde kalarak, Hıristiyanlığın Tanrı anlayışıyla insan doğası arasında bir ilişki kurmuş ve bu ilişkinin sonucu olarak da Tanrı kavramının yapaylığından söz etmiştir.

Bilindiği gibi Hıristiyanlık, Tanrı'dan söz ederken onu baba, oğul ve kutsal ruh şeklinde ifade etmiş, Hz. İsa'yı da salt peygamber ve insan olarak değil de, insanlaşmış (bedenleşmiş) bir Tanrı olarak tanımlamıştır. Tanrı ile insan arasındaki ontolojik ayrımın çok belirgin olmadığı, diğer bir deyişle, Tanrı ile insan arasında kısmî bir örtüşmenin olduğu Hıristiyan kültür havzasında yetişmiş olan Feuerbach doğal olarak Tanrı ile insan arasındaki bu örtüşmeyi bir takım eleştirilere tabi tutmuş ve Tanrı'nın insanın ideal sıfatlarının kendisinde hayat bulduğu kurgusal bir alan olduğu sonucuna ulaşmıştır. Her ne kadar genelleştirilmeye çalışılsa da, görüldüğü gibi onun eleştirileri Hıristiyanlığa ve onun pratikteki temsilcisi olan kiliseye ve onun öğretilerine bir eleştiri şeklindedir. Hıristiyanlığın hakim olduğu bir kültür dünyasında doğan ve eleştirilerini temelde Hıristiyanlığa yönelten Feuerbach'ın bu eleştirilerini alıp da Hıristiyanlığın teolojisinden farklı bir teolojiye ve onun özel tarihsel tecrübesinden farklı tecrübelerle sahip daha başka dinlere yöneltmek, sanırız hem yanlış bir bilgi üzerinden hareketle iddialarımızı yanlış bir zemin üzerine inşa etmek, hem de Hıristiyanlık dışındaki diğer dinlere haksızlık etmek anlamına gelir.

Feuerbach'ın eleştirileri Hıristiyan bir dünyada belki belli bir noktaya değin bir anlam ve değer ifade edebilir ve eleştirileri Hıristiyanlığın ortaya koymuş olduğu Tanrı anlayışı için göreceli bir haklılık ve doğruluk payı taşıyabilir.⁶⁸ Mesela Hıristiyanların Tanrı'yı tanımlarken onu "baba" ve "oğul" gibi tamamen insâni terimlerle nitelendirmelerinde ve Hz. İsa'nın tanrılaştırılmasında bu eleştirilerin belli bir gerçeklik payı taşıması gibi. Fakat, aynı eleştirilerin dünyanın diğer bütün dinlerini kapsayacak şekilde genelleştirilmesi ve evrenselleştirilmesi ve Feuerbach'ın dine ve Tanrı inancına ilişkin izahlarının, diğer bütün dinlerin ve o dinlerin sahip olduğu Tanrı inancının çözümlenmesinde doğru bir tahlil yöntemi olarak alınması kanaatimizce yanlış bir genellemecilik olsa gerektir. Çünkü, ne İslam'ın, ne de diğer dinlerin teolojik sistemlerinde, Tanrı'ya ilişkin (görmek, duymak, güç yetirmek gibi) bir takım antropomorfik nitelermeler mevcut olsa da, bunlar o tanrıyı antropomorfik bir varlık statüsüne indirgemeye yetmediği gibi, Hıristiyanlıkta olduğu şekliyle, ne Tanrı'nın Hz. İsa'nın bedeninde cisimleşmesi tarzında bir inkarnasyon, ne de bir teslis söz konusudur.

⁶⁷ Engels, *a.g.e.*, s. 40.

⁶⁸ Aydın, *a.g.e.*, s.136.

Feuerbach'a göre, Tanrı ve Tanrı düşüncesinin insan üzerinde bir takım olumsuz etkileri de mevcut idi. Bu olumsuz etki, insanın giderek artan bir şekilde kendisine ve kendi doğasına yabancılaşması (self-alienation) ve fakirleşmesi (impoverishment) idi.⁶⁹ Dinde insan Tanrı'ya inanmakla kendisine ait olan bir takım değerleri bir başka varlığa verdiği için, insan kendisini unutup hatta inkar ediyordu. Dolayısıyla dindarlık, insanı kendisine yabancılaştırıyordu.⁷⁰ Ona göre insan dinsel olduğu oranda insanî niteliklerinden, güç ve yeteneklerinden uzaklaşıyor, sahip olduğu değerlerden Tanrı adına feragat ediyordu. Yani, bir yandan Tanrı var olurken diğer yandan, insan yok oluyordu, Tanrı "her şey" olsun derken, insan farkında olmadan "hiçbir şey" olup çıkıyordu.⁷¹ Ona göre, insandaki, *bağımlılık* ve *bencillik* duyguları ve *arzu etme* ve *mutluluk içgüdüleri* insanda Tanrı inancını ve din düşüncesini doğuran ana unsurlar idi. Yine Feuerbach'a göre, insan kendisini bağımlı olarak gördüğü şeye Tanrı diye tapıyordu. Gerçekte ise bizim bağı ve bağımlı olduğumuz şey, tabiatın başka bir şey değil idi ve bunu da dinsel olarak yorumlamak yanlış idi. Çünkü insanı belirleyen tek şey üzerinde yaşadığı dış dünya (dış tabiat) ve içerisindeki arzu, istek ve ihtiyaçları (iç tabiat) idi.⁷²

Bu, eleştiriye açık bir görüş gibi görünmektedir. İnsan doğasında *bağımlılık* gibi bir duygunun ve *âdiyet* gibi bir güdünün fitrî olarak bulunduğu belki kabul edilebilir. Fakat, bununla birlikte bu duygu ve güdünün Tanrı inancının kaynağını oluşturduğu iddiası pek doğru görünmemektedir. Bağımlılık duygusu ile Tanrı düşüncesi arasında ne türden bir ilişkinin olduğu ve insanın kendisini bağımlı olarak gördüğü şeye niçin ve nasıl Tanrı olarak taptığı Feuerbach'ın yazılarında pek açık değildir. İnsanın hem hayat ve ölüm üzerinde hakim olan dış tabiata ve hem de arzularından, iç güdülerinden ve duygularından müteşekkil iç tabiata bağı olduğunu kabul ediyoruz. Fakat kanaatimizce burada inanan insan, ne tabiatın kendisine, ne de tabiat ile insan arasındaki bağımlılık ilişkisine dinsel bir nitelik atfetmektedir ve ne de onu tanrısallaştırmaktadır. Ancak burada insan, tabiatın hareketle, tabiatın ve insanın varoluş koşullarını sağlayan, onlara var olma imkanını veren tabiatın üstünde ve ötesinde "bir güce" inanıyor ki, böylesi bir durumda tabiatın dinselendirilmesi ve tanrısallaştırılması diye bir şey söz konusu olmasa gerektir. İlave olarak şu da söylenilebilir ki, Tanrı'nın mevcut olduğu bir dünyada insan, sadece Tanrı'ya bağı ve bağımlı iken, tanrısız bir dünyada insana Tanrı'nın dışındaki her şeye bağlanmanın kapıları açılmış demektir.

Ayrıca, tarih boyunca bütün insanlığın hayatını şekillendiren ve onların varlıklarının ayrılmaz bir parçası olan Tanrı düşüncesinin kökenini bağımlılık duygusu, arzu etme ve mutluluk iç güdüsü gibi psikolojik nedenlere bağlayıp bırakmak; sanırız, biraz indirgemecilik olsa gerektir. Üstelik kanaatimizce,

⁶⁹ Küng, *a.g.e.*, s.202.

⁷⁰ Küng, *a.g.e.*, s.129.

⁷¹ Feuerbach, *The Essence of Christianity*, s. 26.

⁷² Weischedel, *a.g.e.*, s. 339.

mutluluk, Tanrı düşüncesinin ve ona olan inancın kaynağı ve nedeni değil ancak, olsa olsa bu inancın sonucu olabilir. Kanaatimizce, hiç kimse “mutlu olayım” diye kendi hayal dünyasında bir Tanrı yaratıp, ardından da ona tapınıp durmamakta; fakat, insan bir tanrıya inanmanın ve ona tapınmanın sonucunda doğal olarak hem hayatına bir anlam ve değer atfetmekte, hem de bu sayede mutlu olmaktadır.

Yine o, kişinin kendisini onaylaması ve hayata karşı “evet” demesi anlamındaki *bencillik* duygusunun da, insanda Tanrı düşüncesini oluşturan duygulardan birisi olduğunu düşünüyor⁷³ ve insanın mutluluğa yönelik çaba harcaşısını da bencil bir davranış olarak yorumluyordu. Öncelikle insanın her türlü kendini onaylayışını ve hayata ‘evet’ demesini bencil bir davranış olarak yorumlamak doğru mudur? Burada kanımızca, “bencil davranış” ifadesinin açıklığa kavuşturulması ve neyin bencilce bir davranış olduğunun ve neyin de olmadığını net olarak izah edilmesi gerekmektedir. Kanaatimizce, insanın mutlu olmak adına çaba sarf etmesi bencil bir davranış olmamaktadır ve olmamalıdır da. Ancak, insanın kendisini merkeze alarak, egosentrik bir tarzda salt kendi mutluluğunu amaçlayarak faaliyette bulunması bencil bir davranış olarak yorumlanabilir. Ki zaten daha önce de ifade ettiğimiz gibi, insan mutlu olmak için Tanrı’ya inanmıyor, Tanrı’ya inandığı için mutlu oluyordu. Bu durumda, insanın, bir Tanrı inancına sahip olduğu için bencil olarak nitelendirilmesi veya Tanrı inancının kökeninin bencillik duygusunda aranması çok doğru olmasa gerektir.

Ayrıca Feuerbach’ın yabancılaşma konusundaki görüşleri ve izahları için şu da söylenebilir ki, bu görüşler ve düşünceler tek yönlü ve eksik açıklamalardır. Burada Feuerbach’ın çıkış noktası Tanrı’nın insanı yarattığı değil, insanın Tanrı’yı yarattığı ve din düşüncesinin ve Tanrı inancının insan zihninin kurgusal bir ürünü olduğu ön-kabulü üzerine kurulmuştur. Ancak, dini ve Tanrı’yı, insan zihninden bağımsız bir gerçeklik alanı olarak ele aldığımızda sadece bakış açımız değişmekle kalmayacak, ulaştığımız sonuçlar da bütünüyle tersine bir mahiyet değişimine uğrayacaktır. Mesela, insanın kurgusal bir Tanrı’yı ve tanrısal alanı yaratmasını değil de, ateizmi yani, insanın ilahi ve tanrısal olanla irtibatının kopmasını ve onu yaratan metafizik gücü inkar etmesini bir yabancılaşma olarak tarif edebiliriz. Bu durumda insan kendisini yaratan İlahi Güç’e yabancılaştığı gibi, o güç tarafından kendisine bahşedilen güç ve imkanları pasifize etmek, hatta inkar etmek suretiyle de kendisine de yabancılaşmaktadır.

Ayrıca Feuerbach, Tanrı’yı ona izafe edilen sıfatların belirlediğini ve Tanrı’nın ona isnat edilen sıfatlardan başka bir şey olmadığını söylüyordu.⁷⁴ Kendisine bir takım sıfatların atfedildiği Tanrı’nın sıfatlardan bağımsız objektif bir gerçekliği yok idi. Bir anlamda sıfatların inkarı Tanrı’nın inkarı oluyordu. Bu nedenle Feuerbach, “Tanrı, mutlak akıl, ahlak ve sevgi değil, mutlak akıl, ahlak

⁷³ Weischedel, *a.g.e.*, s. 339.

⁷⁴ Feuerbach, *The Essence of Christianity*, s. 14, 19.

ve sevgi Tanrıdır” diyordu.⁷⁵ Tanrı’yı ona izafe edilen sıfatların belirlediği, daha doğrusu bizim onu bu sıfatlar yoluyla tanıyabildiğimiz doğru olabilir; ancak bu, Tanrı’nın, sıfatlardan ayrı, bağımsız, objektif bir gerçekliğinin olmadığı anlamına gelmemelidir. Sıfatlar bizim Tanrı’yı algılayabilmemiz ve anlayabilmemizdeki temel araçlardır. Biz Tanrı’yı ancak, sıfatları aracılığı ile tanıyabiliriz; ancak, bu onun zâtî bir varlık olmadığı yani, bağımsız bir gerçeklik ifade etmediği anlamına gelmemelidir. Aşkınlığı ve bizim algı imkanlarımızın üstünlüğü yüzünden, Tanrı’nın zatı hakkında sınırlı bir dil imkanına sahip insanlar olarak bizlerin pek bir şey söyleme imkanının olmadığı kabul edilebilir. Kur’an-ı Kerim’de Allah’ın varlığına yönelik kanıtların ispata dayalı olmaktan çok iknâya yönelik olması ve Allah’ın kendisi hakkında konuşurken bizim anlayabilmemiz için genellikle “zâtî” hakkında değil de, “sıfatları” hakkında konuşması⁷⁶ ve bir hadis-i şerifte⁷⁷ ifade edildiği üzere Allah’ın zatını düşünmememizin önerilmesinin nedeni de burada bulunabilir.

Feuerbach’ın iddia ettiği gibi, antropolojik teoriye uygun olarak Tanrı’nın tabiatı ve sıfatları ile insanın tabiatı ve arzuları, istekleri, idealleri arasında bir örtüşme söz konusu olsa bile; bu, Tanrı inancının ontolojik bir realiteden yoksun olduğunu göstermeye yetmez. Yani, Tanrı ile insan arasında sıfatlar noktasında iddia edilen benzerlik ile Tanrı’nın realitede var olması arasında hiçbir mantıksal çelişki yoktur. Diğer bir deyişle, “yansıma”dan “yanılsama”ya geçmek pek doğru gibi görünmemektedir. Kanaatimizce, Tanrı’nın varlığı ve mahiyeti üzerine kafa yorulacak ve bu konuda bir şeyler iddia edilmeye çalışılacaksa eğer, Tanrı’nın varlığına veya yokluğuna ilişkin antropolojik bakış açısının yanında konuya, fenomenolojik, egzistansiyalist, fonksiyonel, linguistik ve diğer tahlil yöntemleri ve bakış açıları ile de bakılması gerekmektedir. Ki bu yöntem, hem daha sağlıklı sonuçlara ulaşılmasına ve hem de iddialarımızın daha tutarlı olmasına imkan sağlayacaktır.

Bütün bunlarla birlikte son olarak şu söylenebilir ki, Feuerbach’ın bütün kanıtlamaları ve argümanları savunulabilir bir ateizm için yeterli gibi görünmemekte ve ateizm lehine teizmden vazgeçmemiz için bize yeterli düzeyde ciddi ve inandırıcı gelmemektedir.

⁷⁵ Küng, *a.g.e.*, s. 203.

⁷⁶ Toplaoğlu, Bekir, *İslam Kelamcıları ve Filozoflarına Göre Allah’ın Varlığı*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979, s. 26, 27.

⁷⁷ “Allah’ın zatı üzerinde değil, sıfatları, yaratıkları üzerinde düşününüz.” Et- Tabarani, Ebu’l Kasım Süleyman b. Ahmet, *el- Mu’cemu’l Evsat*, (10 cilt), Tahkik: El-Hüseyni, Abdulmuhsin b. İbrahim, H.1415/ M.1994, Daru’l Haremeyn, Kahire, c. 6, s. 250.

KAYNAKÇA

- Akarsu, Bedia, *Çağdaş Felsefe*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1995.
- Armstrong, Karen, *Tanrı'nın Tarihi*, çev. Oktay Özel, Hamide Koyukan, Kudret Emiroğlu, Ankara: Ayraç Yayınları, 1998.
- Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1990.
- Engels, Friedrich, *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, çev. Sevim Bolelli, Ankara: Sol Yayınları, 1979.
- Et- Tabarani, Ebu'l Kasım Süleyman b. Ahmet, *el- Mu'cemu'l Evsat*, (10 cilt), Tahkik: El- Hüseyini, Abdulmuhsin b. İbrahim, H.1415/ M.1994, Daru'l Haremeyn, Kahire, c. 6, s. 250.
- Feuerbach, Ludwig, *The Essence of Christianity*, ing. çev. George Eliot, Newyork: Harper&Row, 1957.
- , *Geleceğin Felsefesinin İlkeleri*, çev. Oğuz Özügül, İstanbul: Ara Yayıncılık, 1991.
- Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1990.
- Harvey, Von A., 'Ludwig Feuerbach' *The Enclopedia of Religion*, Macmillan Publishing Company, Newyork, 1987.
- Koç, Turan, *Din Dili*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998,
- Küng, Hans, *Does God Exist: an Answer for Today*, London: SCM Press, 1991.
- Lange, Friedrich Albert, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, çev. Ahmet Arslan, İzmir: Ticaret Matbaacılık, 1982.
- Masterson, Patrick, *Atheism and Alienation*, Penguin Books, Middlesex, 1973.
- Mourant, John A., *Readings in The Philosophy of Religion*, Newyork: Thomas Y. Crowell Company, 1956.
- Topaloğlu, Aydın, *Ateizm ve Eleştirisi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999.
- Topaloğlu, Bekir, *İslam Kelamcıları ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979
- Tresmontant, C., 'Gelişen Kozmolojide Ateizmin Meseleleri', çev. Hayrani Altıntaş, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXVII, Ankara, 1986
- Uçar, Şahin, *Tarih Felsefesi Yazıları*, Ankara: Vadi Yayınları, 1994.
- Wartofsky, Marx, *Feuerbach*, Cambridge: Cambridge University, 1978.
- Weischedel, Wilhelm, *Felsefenin Arka Merdiveni*, çev. Sedat Umran, İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- West, David, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, çev. Ahmet Cevizci, İstanbul: Paradigma Yayınları, 1998.

Antropological Atheism of Feuerbach and It's Evaluation from the Theistic Respectives

ABSTRACT

The subject of this article is antropological atheism of Ludwig Feuerbach who is one of the father thinkers of contemporary atheism. It's main is to evaluate in respect of theism and to discuss the level of his consistency.

According to Feuerbach, theism is an illusion. Man ascribes the attributes to the imaginary being which he/she want to reach but can't. And than he/she put that imaginary being in place of God without being aware of it. This means that religion is nothing apart from man's worship to himself.

'Dependence', 'egoism', 'desire' and 'to want to be happy' are the essential sensations and motivies of human psychology. Feuerbach claims that these are the origion of religion In addition to, in accordig to Feuerbach, religion is childhood dream of being human and, as long as an the level of civilization and culture are developpe, man will be aware of this fact.

In religion, Man neglects and forgets himself for that ascribe attributes of him to other being. Consequently, devoicity alienates man from himself. By putting 'an impossible perfect' in counter of man, religion is neglecting man from his nature, alienate man from himself.

We have critically studied Feuerbach's thoughts that we have summarized abow, in article and, have tried to prove that religion can not be an illusion.